

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 22 (2001)

Δελτίον ΧΑΕ 22 (2001), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη (1909-1998)

Η προσωπικότητα του Μανόλη Χατζηδάκη

Μιχαήλ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.328](https://doi.org/10.12681/dchae.328)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ. Β. (2011). Η προσωπικότητα του Μανόλη Χατζηδάκη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 22, 19–22. <https://doi.org/10.12681/dchae.328>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η προσωπικότητα του Μανόλη Χατζηδάκη

Μιχαήλ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Τόμος ΚΒ' (2001)

ΑΘΗΝΑ 2001

Η προσωπικότητα του Μανόλη Χατζηδάκη

Με το Μανόλη Χατζηδάκη γνωριστήκαμε το 1927. Φοιτούσαμε σε διαφορετικά γυμνάσια. Συμπέσαμε όμως στην ίδια τάξη εσπερινών μαθημάτων της Γερμανικής Σχολής, στη γωνία Ασκληπιού και Αραχώβης. Γρήγορα ανταλλάξαμε πληροφορίες για την ταυτότητά μας και για τα σχέδιά μας, που άρχιζαν με την πρόθεση και των δύο να είμαστε τον επόμενο χρόνο πρωτοετείς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η αμοιβαία ανακάλυψή μας, ότι συμπίπτουμε στις άμεσες επιλογές, μας έδωσε το έναυσμα για να προσεγγίσουμε περισσότερο και να αρχίσουμε να μαθαίνουμε καλύτερα ο ένας τον άλλον, μολονότι δεν είχαμε καιρό για μακρές συζητήσεις: μόλις μερικά λεπτά της ώρας από τη στιγμή που φθάναμε στη Σχολή έως ότου αρχίσει το μάθημα. Σαν τελείωνε το μάθημα, στις οκτώ το βράδι, βιαζόμαστε να γυρίσουμε στα σπίτια μας, όπου μας περίμενε πολλή δουλειά με τα μαθήματα της τελευταίας τάξεως του γυμνασίου. Άλλωστε, δεν μέναμε κοντά ούτε παίρναμε τον ίδιο δρόμο.

Τον Οκτώβριο του 1928 αρχίσαμε να παρακολουθούμε μαθήματα. Οι πρωτοετείς είμαστε 140 όλοι όλοι, οι ώρες της παρουσίας μας στο Πανεπιστήμιο ήταν πολλές· ο χώρος όπου συναντιόμαστε ήταν πολύ στενός: δύο γειτονικές αίθουσες στο παλαιό κτίριο του Πανεπιστημίου και το προαύλιο προς την πλευρά της Ακαδημίας. Υπ' αυτές τις συνθήκες όλοι γνωριστήκαμε πολύ γρήγορα και οι συγγένειες ή συμβατότητες χαρακτήρων, κλίσεων, ενδιαφερόντων και κουλτούρας άρχισαν να δημιουργούν δεσμούς. Μέσα σε λίγες εβδομάδες ο Μανόλης και εγώ βρεθήκαμε στενότερα συνδεδεμένοι με τη Σοφίτσα Αναστασιάδη, τον Νίκο Σβορώνο και τον Νίκο Ζαφειρόπουλο, και κάπως λιγότερο με άλλους δέκα περίπου συμφοιτητές μας, μερικοί από τους οποίους έρχονταν από τη Νομική. Όταν γίναμε δευτεροετείς, η ευρύτερη παρέα εμπλουτίστηκε με νέες δυνάμεις, από τους πρωτοετείς, και το ίδιο φαινόμενο επαναλήφθηκε με την άφιξη των πρωτοετών του 1930 και του 1931.

Τα έτη των πανεπιστημιακών σπουδών μας (1928-1932) χαρακτηρίζονταν από τις ακόλουθες συνθήκες. Από το 1927 η χώρα είχε εισέλθει σε σύντομη περίοδο πολιτικής ομαλότητας και οικονομικής ανακάμψεως, έπειτα από μία δεκαπενταετία πολεμικών προσπαθειών, πολιτικών συγκρούσεων και ανωμαλιών, και με πρόσφατες τη μικρασιατική καταστροφή και την προσφυγιά. Οι ιδέες κυκλοφορούσαν ελεύθερα διά του τύπου και διά του προφορικού λόγου. Διαβάζαμε πολύ, ελληνική και ξένη λογοτεχνία, κοινωνιολογικά και φιλοσοφικά θέματα. Συζητητούσαμε για ώρες στο προαύλιο, σε περιπάτους και σε συγκεντρώσεις. Ο στενότερος και ο ευρύτερος κύκλος των φίλων μας περιλάμβανε φοιτητές διαφορετικών κοινωνικών προελεύσεων, διαφορετικών κομματικών κλίσεων, διαφορετικών τοποθετήσεων απέναντι στο πιο καυτό πρόβλημα που ήταν το κομμουνιστικό κίνημα. Οι διαφορές μας απαλύνονταν, επειδή είχαμε γνωρισθεί πολύ καλά ως πρόσωπα και είχαμε δημιουργήσει δεσμούς αμοιβαίας εκτιμήσεως. Εξάλλου, συμπίπταμε επίσης στην επιδοκιμασία μας για

ορισμένους από τους καθηγητές μας και στην αρνητική στάση μας απέναντι σε άλλους από τους καθηγητές μας που ήταν πολύ οπισθοδρομικοί ή ανεπαρκείς. Αυτών των καθηγητών μας οι παραδόσεις πήγαν χαμένες, εκτός από κάποιες στιγμές τους που μας έκαναν να διασκεδάσουμε και ακόμη μας κάνουν να ευθυμούμε, όταν τις θυμόμαστε. Ευτυχώς, κερδίσαμε πάρα πολλά από τις γνώσεις και τις απόψεις που ανταλλάσσαμε μεταξύ μας, στις παρέες μας. Από τότε λέω ανεπιφύλακτα ότι έμαθα πιο πολλά στο προαύλιο του Πανεπιστημίου παρά στα μαθήματα μερικών καθηγητών. Αυτό τόλμησα να το πω κατάμουτρα σε έναν καθηγητή μου που με έθεσε υπό διωγμό και θεώρησα πρέπον μου να το αναφέρω στον εισιτήριο λόγο μου στην Ακαδημία Αθηνών.

Σε αυτή την παράλληλη Σχολή που λειτουργούσε στο πανεπιστημιακό προαύλιο, ο καθένας μας προσκόμιζε μεν ό,τι ήξερε ή πίστευε, αλλά και τη νοοτροπία του και τη συμπεριφορά του και τη γενική κουλτούρα του, αποκόμιζε δε ό,τι τον ενδιέφερε και του άρεσε από την προσφορά όλων των άλλων.

Ο Μανόλης Χατζηδάκης ήταν ένα από τα πιο καλά διδακτικά στελέχη της Σχολής του Προαυλίου. Εν πρώτοις ήταν λίγα χρόνια μεγαλύτερος από τους συμφοιτητές του, και για τούτο αρκετά πιο ώριμος. Δεύτερον, είχε μια πρόδηλη καλλιέργεια και επίσης πρόδηλη μόρφωση εξωσχολικής προελεύσεως. Τρίτον, η συμπεριφορά του δεν ήταν άτακτη και πληθωρική, όπως των περισσότερων από την παρέα, αλλά πειθαρχημένη και ισορροπημένη. Τέταρτον, σύντομα άρχισε να παρουσιάζει ενημέρωση σε θέματα εικαστικών τεχνών, τoμέα τελείως άγνωστο για τους υπολοίπους. Πέμπτον, μπορούσε να τραγουδάει σωστά, μολονότι η φωνή του δεν είχε μέταλλο. Στις αυτοσχέδιες χορωδίες μας ήταν το πιο καλό σκεκόντο. Ως μονωδός, μας τραγουδούσε ριζίτικα και μαντινάδες της πατρίδας του, επιστρατεύοντας εκτάκτως και την πρέπουσα προφορά. Από το στόμα του ακούσαμε, γοητευμένοι, το «Πότε θα κάνει ξαστεριά», τον «Αετό» και τόσα άλλα αριστουργήματα της κρητικής λαϊκής ποίησης.

Μέσα στις πανεπιστημιακές αίθουσες ο Μανόλης μας έδειχνε άλλα ταλέντα του, όπως όταν διάβαζε φροντιστηριακές εργασίες του διατυπωμένες με δημοτικό λόγο ποιότητας. Ο Μανόλης Χατζηδάκης ήταν πολύ πιο μπροστά από όλους μας στον χειρισμό της δημοτικής. Σχετικά με τούτο το θέμα, πρέπει να πω για τους νεότερους ότι κανένας μας δεν είχε μάθει στο σχολείο να γράφει στη δημοτική. Όλοι είχαμε εμπειρία της καθαρεύουσας και η καθαρεύουσα ήταν ένα εύχρηστο μέσο έκφρασης: είχε πλούσιο επιστημονικό λεξιλόγιο, κανόνες, ακρίβεια, σαφήνεια, δυνατότητες ατομικού ύφους. Όποιος φοιτητής ήθελε περί το 1930 να γράφει δημοτική έπρεπε να τη μάθει μόνος του, χωρίς γραμματική και συντακτικό, και με μόνα βοηθήματα τα λίγα, τότε, καλογραμμένα βιβλία και δοκίμια σε δημοτική. Αργότερα ο Μανόλης Χατζηδάκης θα χειρίζεται τη δημοτική με φυσικότητα, ακρίβεια και κομψότητα στα επιστημονικά γραπτά του. Ασφαλώς η φυσικότητα, η ακρίβεια και η κομψότητα της δημοτικής του εξηγούν το γεγονός ότι, μόλις έγινε Γραμματέας των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, άρχισε να γράφει και αυτά με το συνηθισμένο ύφος του, χωρίς να προκαλέσει ούτε καν την έκπληξη των παλαιότερων και συντηρητικότερων συναδέλφων του. Ο Μανόλης Χατζηδάκης ήταν δίκαια υπερήφανος για τούτο το κατόρθωμά του.

Τα χρόνια που φοιτούσαμε στο Πανεπιστήμιο η βυζαντινή τέχνη διδασκόταν ανεπαρκέστατα. Θυμάμαι καλά ότι μάθαμε λίγα στοιχεία για την αρχιτεκτονική της Αγίας Σοφίας και για

την τεχνική της χυμευτικής. Δεν είχαμε καν λίγες σελίδες δακτυλογραφημένων παραδόσεων. Δεν ήταν λοιπόν το Πανεπιστήμιο που ενέπνευσε τον Μανόλη Χατζηδάκη να γίνει ιστορικός της βυζαντινής τέχνης, γεγονός που μας εκμυστηρεύθηκε, ενώ είμαστε δευτεροετείς. Και δεν περίμενε να τελειώσει τις σπουδές του, για να αρχίσει να μυείται στον επιστημονικό κλάδο που είχε επιλέξει. Σιγά σιγά άρχισε να μιλάει στην παρέα, κάποτε για κάποιο εκκλησάκι της Αττικής ή της Μεγαρίδας ή της Σαλαμίνας ή της Αίγινας, κάποτε για μια πολυήμερη καλοκαιριάτικη περιοδεία του σ' εκκλησίες της Κρήτης. Κίνησε τόσο πολύ το ενδιαφέρον μας για τα εκκλησάκια του και τόση εμπιστοσύνη για την ενημέρωσή του στον συγκεκριμένο γνωστικό χώρο, που τον παρακαλούσαμε να μας ξεναγεί στις βυζαντινές εκκλησίες της παλιάς Αθήνας, στην Καισαριανή, στην Όμορφη Εκκλησιά, στο Δαφνί και πιο πέρα. Αργότερα, ως τριτοετείς, ξανοιχτήκαμε σε πολυήμερες εκδρομές στον Όσιο Λουκά και στον Μυστρά, μ' ενδιαμέσες στάσεις σ' ενδιαμέσα μνημεία. Ο ξεναγός μας αποδεικνυόταν καλά προετοιμασμένος για να μας εκθέσει την ιστορία του κάθε μνημείου και να μας κάνει να καταλάβουμε την αρχιτεκτονική του και την εικονογράφηση του, διαφωτίζοντάς μας για το δογματικό ή λειτουργικό νόημα κάθε εικόνας, για τυπολογικά, μορφολογικά και υφολογικά στοιχεία της, για τη σχολή στην οποία ανήκε, ακόμη για τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και την τεχνική που εφαρμόστηκε σ' αυτήν. Επίσης μας επιδείκνυε εικόνες για να δούμε συσχετισμούς των μνημείων που επισκεπτόμαστε με μνημεία που βρίσκονταν σ' ελληνικές επαρχίες, στο Άγιον Όρος, σε βαλκανικές χώρες, στην Ουκρανία. Πολύ αργότερα είχα την ευτυχία να παρακολουθήσω ξενάγηση του Μανόλη Χατζηδάκη στην Αγία Σοφία.

Από φοιτητής ο Μανόλης Χατζηδάκης ήταν επίσης ενήμερος του έργου του El Greco, για τον οποίο έδωσε μάλιστα μία διάλεξη στη Φοιτητική Λέσχη, που στεγαζόταν ακόμη σ' ένα παλιό κτίριο της οδού Πειραιώς.

Η παρέα διαλύθηκε προσωρινά, καθώς ο καθένας από τους άρρενες, παίρνοντας το πτυχίο του, πήγαινε να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία. Στη συνέχεια, μόνος ο Μανόλης έφυγε για το εξωτερικό, στο Παρίσι και στο Βερολίνο. Όπως είναι γνωστό, πήγε με υποτροφία του Αντωνίου Μπενάκη, που τον προόριζε για υποδιευθυντή και έπειτα διευθυντή του Μουσείου του, και σκοπός της υποτροφίας ήταν η σπουδή της ισλαμικής τέχνης και της αραβικής γλώσσας. Ο Χατζηδάκης εξεπλήρωσε τις υποχρεώσεις που ανέλαβε, επιπλέον όμως έκαμε πολύ καλές σπουδές βυζαντινής τέχνης. Όσον καιρό απουσίαζε, ανταλλάσσαμε συνεχώς γράμματα και έτσι μάθαινα τις τόσο ενδιαφέρουσες εμπειρίες του από τις δύο ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, τόσο πλούσιες σε μνημεία και σε μουσεία. Ωστόσο, ενώ το Παρίσι εξακολουθούσε να είναι κέντρο πρωτοποριακής δημιουργίας, το Βερολίνο είχε πάψει να είναι, καθώς η πρωτοπορία κυνηγιόταν από τους εθνικοσοσιαλιστές. Αλλά και η Ελλάδα διέτρεχε τότε μια κακή περίοδο με οικονομική δυσπραγία, στρατιωτικό κίνημα, πολιτική ανωμαλία και, τέλος, πολιτειακά πραξικοπήματα.

Γυρίζοντας από το εξωτερικό, ο Μανόλης Χατζηδάκης έγινε υποδιευθυντής του Μουσείου Μπενάκη και σε λίγο διευθυντής, και παράλληλα άρχισε να δημοσιεύει επιστημονικά άρθρα. Τον επισκεπτόμουν πολύ συχνά στο Μουσείο Μπενάκη και βλέπομαστε επίσης εκτός Μουσείου οι δυο μας. Ωστόσο, από το σημείο αυτό και έπειτα παύω να είμαι κύριος μάρτυρας για την περαιτέρω εξέλιξη του Μανόλη Χατζηδάκη, που ήδη αναπτύσσει διαφόρων ειδών δραστηριότητες ενώπιον πολλών και ειδικών μαρτύρων. Τέτοιοι μάρτυρες θα μιλή-

σουν έγκυρα απόψε και θα μιλούν μελλοντικά για τις επιστημονικές έρευνες, για τις οργανωτικές δραστηριότητες και για κάθε άλλη δημόσια προσφορά του.

Εξακολούθησα όμως να διατηρώ μια προνομιούχο θέση κοντά του, στην ιδιωτική ζωή του και αφού συνέπηξε οικογένεια με την έξοχη Ευγενία Βέη και ήλθαν στον κόσμο η Νανώ και ο Αλέξης. Τον δεσμό μου με την οικογένεια του Μανόλη Χατζηδάκη διαδέχθηκε δεσμός δύο ζευγαριών από τότε που παντρεύτηκα την Αγνή Ξενάκη. Πατί, επιπλέον του ότι προϋπήρχε ο στερεός δεσμός μεταξύ του Μανόλη και εμένα, η Ευγενία και η Αγνή βρήκαν αμέσως ότι ήταν αδελφές ψυχές, είχαν κοινές αξίες και συνέπιπταν στις επιλογές τους. Πολλές φορές τα δύο ζευγάρια μας συσκέφθηκαν και συναποφάσισαν προκειμένου να λάβουμε κοινή θέση σε πολιτιστικά και πολιτικά θέματα και άλλα ευρύτερου ενδιαφέροντος ζητήματα. Έτσι μπόρεσα να διαπιστώσω άπειρες φορές την ικανότητα που είχε ο Μανόλης Χατζηδάκης να αναλύει καταστάσεις και να προβλέπει συνέπειες, ικανότητα που λείπει συνήθως από ανθρώπους της επιστημονικής έρευνας και της δημοσιοϋπαλληλικής καριέρας.

Ως μέλος της Ακαδημίας Αθηνών ο Μανόλης Χατζηδάκης υπήρξε παραγωγικότατος. Πρόσφερε υπηρεσίες από τα λειτουργήματα, στα οποία διακόνησε, δημιούργησε και διηύθυνε το Κέντρον Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, οργάνωσε τις έρευνές του και πρόσφερε προσωπική εργασία για τη δημοσίευση εκδόσεών του, επιπλέον δε τούτων συνέβαλε σε συζητήσεις επί λεπτών θεμάτων της Τάξεως Γραμμάτων και Τεχνών και της Ολομελείας. Πάντοτε μιλούσε με παρρησία, τεκμηρίωση και υπευθυνότητα, και δεν λογάριαζε το ενδεχόμενο προσωπικό κόστος.

Ο Μανόλης Χατζηδάκης δεν επαιρόταν για τα επιτεύγματά του ή για τις τιμές που του απονέμονταν, και αντιμετώπιζε με ανωτερότητα μία αποτυχία εκλογής του στο Πολυτεχνείο ή κάποιες συμπεριφορές. Οι διωγμοί του εκ μέρους στηριγμάτων και θεραπόντων της δικτατορίας τον ενόχλησαν μόνον υλικά, ενώ τον τίμησαν, γιατί ήταν το γέρας κάθε ελευθέρου ανθρώπου.

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Ακαδημαϊκός